

De natuur vertoont al heel wat kenmerken van de herfst. In juli dachten wij dat er geen einde zou komen aan de zomer, maar de natte maand augustus leerde ons andermaal dat de natuur zich herstelt, dus ook van de droge maand juli.

Nu, het weer zal nooit voor iedereen ideaal zijn. Het belangrijkste wat wij van deze zomer en zeker van het verlof overhouden is dat de batterijen weer opgeladen zijn om aan de slag te gaan in de tweede jaarhelft.

De cursussen natuurgids in Bokrijk zijn in hun "bevestigingsfase".

Elk jaar zijn er cursisten die na het verlof afhaken, misschien omdat zij het mooie verlofjeventje te gewoon geworden zijn, misschien omdat zij het niet meer zien zitten met hun stagewandeling of biotoopstudie. Aan iedereen toch de goede raad om met veel ijver verder te zetten.

In het documentatiecentrum van het Groene Huis in Bokrijk is een schat aan informatie beschikbaar over alle onderwerpen die met natuur en milieu te maken hebben. Ook de cursusbegeleiders zijn er om jullie met raad en daad te helpen en zij doen dat met veel plezier. De drie maanden die nog resten voor de diplomering zullen al even boeiend en leerrijk zijn als de voorbije vijf maanden. Wij hopen dat wij in december het corps van natuurgidsen met een 20 tal eenheden kunnen aanvullen.

In het najaar gaat traditioneel ook heel wat aandacht naar de paddenstoelen. De cursus "Paddenstoelen voor beginners" loopt op zijn einde terwijl de vormingsactiviteiten, determinatie- en inventarisaties volop aan de gang zijn. Op het omslagblad van deze Erica vindt u het volledige programma.

Van deze herfsteditie maken wij nu al graag gebruik om aan te kondigen dat wij van plan

zijn om, op de jaarvergadering in januari 2007, de 35ste verjaardag te vieren van de Werkgroep Limburgse Natuurgidsen.

In 1971 werd inderdaad de feitelijke vereniging 'Werkgroep Limburgse Natuurgidsen' opgericht, nadien omgevormd tot vereniging zonder winstoogmerk.

Vijfendertig jaar is toch niet niks en de pioniers van toen kunnen ondertussen een hele loopbaan en de enorme verdienste voorleggen als natuurbeschermers. De meerderheid onder hen is gelukkig nog steeds actief. Het is haast niet voor te stellen wat er van de natuur en het milieu zou zijn geworden als zij zich daarvoor niet hadden ingezet.

Wij waren vorige maand ook in de gelegenheid om de viering '50 jaar De Maten' mee te maken.

Binnen enkele dagen bovendien wordt 10 jaar Limnet gevierd. Het antwoord van de provincie op samenwerking tussen de actoren op gebied van natuur- en milieueducatie.

Natuurbescherming, wat bij de aanvang afgedaan werd als verstoring van de 'vooruitgang', is vandaag een belangrijke politieke, sociale en economische factor in de samenleving. En nog wordt er vandaag onvoldoende rekening mee gehouden. Denk maar aan de slechte punten die Vlaanderen krijgt in verband met water- en luchtverontreiniging. De rol van de natuurbeschermers is nog lang niet uitgespeeld.

Vandaag start de Werkgroep Limburgse Natuurgidsen van natuureducatie over milieueducatie naar 'duurzaamheidseducatie' en als het van ons afhangt, opnieuw voor 35 jaar.

Leo

Cursus Natuur-in-Zicht

Voor wie er nog bij wil zijn moet zich haasten. Dit najaar vinden er nog twee cursussen natuur-in-Zicht plaats. Het is de basis voor wie aan natuurstudie wil beginnen.

"De Wulp" Neerpelt van 7 september tot 19 november. 5 Theorielessen op donderdagavond van 19 tot 22 uur. De 5 excursies zijn op zondagvoormiddag

"Apostelenhuis" in Rijkhoven Bilzen van 19 september tot 22 oktober. 5 Theorielessen op dinsdagavond van 19h30 tot 22h30. De 5 excursies zijn op zondagvoormiddag.

Alle info: Petra Haesen Groene Huis 011/265482 cvn_limburg@hotmail.com

Afscheid van een pionier

Op 21 juni, de dag dat deze zomer begon, ging Hubert Lehaen van ons heen. Deze excellente vogelkenner, natuurvoorvechter, conservator en begenadigde natuurfotograaf was een van de baanbrekers voor de natuur in Limburg.

Ik leerde Hubert kennen in 1964, toen ik bij Ford in Genk aan slag ging. Hubert was een gebuur op het werk, en via onze job waren we vaak samen. Hubert was altijd opvallend aanwezig: vriendelijk, geestig en dienstvaardig. Maar waar hij was, was de natuur nooit ver weg. Hij wist altijd iedereen te boeien met zijn verhalen en kennis over wat er rondvloog, kroop of bloeide in de wereld rondom ons. Onze wekelijkse dienstuitstappen samen naar Keulen waren telkens zalige momenten. Hij had alles wat onderweg rondvloog gezien. Hij kende alles en iedereen en behulpraam als hij was, moest hij telkens ontelbare boodschappen doen voor Jan en alleman. De lange autoritten waren vaak hilarische gebeurtenissen.

Op het bedrijf was hij als natuurmens gekend en gewaardeerd. Verschillende keren mocht hij natuurtentoonstellingen in de bedrijfskantine organiseren. Zo speelde hij het klaar om gesponsord door het bedrijf, een natuuruitstap naar een Zweeds reservaat, Ammenas te maken met dienstwagens. Hij heeft het hele gebied daarna als maquette voorgesteld in de kantine, begeleid door een schitterende diashow.

Hubert heeft een hele hoop collega's tot natuurliefhebbers bekeerd. Onnoemelijk veel m² stukjes Hageven heeft hij over gans het bedrijf verkocht via zijn fotokaarten. Zijn escapades werden ook in brede kring gevolgd, bijvoorbeeld zijn nachtenlange waken bij het nest van een bosuil om toch maar dié ene foto te kunnen maken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ik door hem besmet geraakte met de liefde voor de natuur. Hubert zorgde voor mijn eerste verrekijker en was de stimulans om mij aan natuurstudie te begeven.

Maar Ford werd te klein voor deze natuurmens. Toen de kans zich voordeed nam hij een jaar verlof zonder wedde om voor Mobutu de vogels van Zaïre te gaan fotograferen. Hij kwam nog terug naar het bedrijf maar een tijd later was hij definitief weg om directeur te worden van het WWF.

Aan die periode bewaar ik de mooiste herinneringen. De Hemelvaartvakanties in de Argonne behoren tot de meest gesmaakte uitstappen in die tijd. Prachtige dagen waren dat op zoek naar de roodkopklauwier, de withalsvliegenvanger, de bokkenorchissen en de boomkikkers. De kameraadschap van die dagen en het gezellige zangavonden bij Madame Jacqueline rond de wijnfles vergeet men nooit.

Hubert trok ook langs de parochiezalen en -zaaltjes met zijn onvolprezen diareeksen: IJsland, Argonne, Schotland... We hebben hem jaar na jaar te gast gehad bij onze Davidsfondsafdeling.

Maar deze wereld was nog te klein voor Hubert. Hij werd wereldreiziger en we zagen hem nog maar sporadisch. Maar zijn liefde voor en betrokkenheid bij zijn "Hageven" zijn gebleven.

Bert Lehaen heeft onuitwisbare sporen nagelaten in de milieubeweging in Limburg. Zijn overredingskracht, zijn kennis, inzet en rechtlijnigheid hebben velen op het juiste spoor gezet.

Hubert, bedankt voor de vriendschap en de onvergetelijke herinneringen.

Ik kan mij alleen maar aansluiten bij wat die man uit De Wulp over je schreef: *"Maar... dit is eigenlijk geen echt afscheid, geen vaarwel voorgoed. Hij zal blijven leven in dit stukje natuur waarvoor hij alles overhad. Kijk naar Hubert en je ziet het Hageven. Hubert en het Hageven, onlosmakelijk verbonden met elkaar."*

Onvergetelijk... Zijn ziel en zijn leven...

Hubert, tot weerziens op onze volgende wandeling in het Hageven."

Theo Dreesen

Vormingscursussen 2006

Naast die een vormingsactiviteit over vogeltrektelling en een over vissen determineren is het najaar de bijna exclusieve periode voor de studies van paddenstoelen. Bijna, want de echte mycologen zijn het ganse jaar op pad. Maar voor de gewone liefhebber begint het grote paddenstoelenseizoen pas in september. Op 't ogenblik is de cursus voor beginners reeds van start gegaan. Maar voor de anderen zijn er nog een reeks andere uitstappen en determinatieavonden.

Omdat op de uitstappen algemene informatie verstrekt wordt, wil ik als inleiding een aspect belichten dat misschien niet op een gewone excursie aan bod komt. Ik vond het artikel op een zeer goede informatieve website over paddenstoelen <http://www.paddenstoel.nl/> van de Nederlander Chiel Noordeloos. Toegegeven, er zijn smakelijker onderwerpen.

Paddenstoelen op mest

Plantenetters gaan vaak heel onzuinig om met hun voedsel. In de poep is vaak nog een behoorlijke hoeveelheid onverteerde voedselresten aanwezig in de vorm van suikers, cellulose en lignine (een bestanddeel van hout. Dit vormt een goede voedingsbodem voor een heel groot aantal verschillende soorten zwammen, die de verse keutel koloniseren en verder verteren. In de loop van de tijd zie je dan ook allerlei paddenstoelen verschijnen op die keutels

Vaak is er een duidelijke opeenvolging (successie) van verschillende soorten schimmels en paddenstoelen. Op de verse keutel komen eerst lagere schimmels: Zygomyceten (*Mucor*, *Phycomyces*) en Penseelschimmels (*Penicillium*, *Aspergillus*). Daarna zie je kleine schijf- en bekerzwammetjes verschijnen en tenslotte nemen de "echte" paddenstoelen het over: inktzwammen, kaalkopjes, vlekplaten, breeksteeltjes, enzovoort.

De opeenvolging van groepen paddenstoelen heeft te maken met de verschillende soorten voedsel die ze verteren. De Zygomyceten en penseelschimmels verteren vooral de suikers die in de verse mest aanwezig zijn, de schijf- en bekerzwammen leven van de cellulose in de mest, en de plaatjeszwammen zijn juist weer liefhebbers van de houtstoffen (lignines) in de mest. Een en ander is ook erg afhankelijk van het soort mest, of het een muizenkeutel is of een olifantendrol, dat maakt ook nogal wat uit. Opmerkelijk is ook de rijkdom van de schimmelflora van mest. Er zijn echter verschillen: op keutels van

muizen komen veel meer soorten zwammen voor dan bijvoorbeeld op paardenmest.

Waar vindt je mestzwammen?

Het is opvallend dat er grote verschillen zijn in het aantal soorten mestpaddestoelen op mest van huisdieren, zoals koeien en paarden, afhankelijk van het menu dat ze eten. Op de slappe vlaaien van koeien in een vet bemeste wei zul je veel minder soorten vinden dan op de veel steviger mest van koeien die in natuurgebieden grazen. Dat heeft vooral te maken met het feit dat die koeien een veel gevarieerder menu hebben: niet alleen het standaardgras van de weilanden, maar allerlei grassen en kruiden in een gevarieerde vegetatie van een natuurgebied. Er is de afgelopen jaren nogal wat onderzoek gedaan naar de

*Breeksteeltjes (*Conocybe*) en een vlekplaat (*Panaeolus*) op paardenmest*

paddenstoelenflora van natuurgebieden waar begrazing onderdeel vormt van het beheer. Daaruit bleek dat er veel meer soorten mestpaddestoelen voorkomen. In een aantal gevallen betrof dat zelfs nieuwe soorten (bijv. het Slijmrandkaalkopje), of soorten waarvan men dacht dat ze in Nederland waren verdwenen (bijv. de Speldenprikzwam). Het slijmrandkaalkopje (*Psilocybe linformans*) werd een aantal jaren geleden ontdekt op Goeree, en is inmiddels al van verschillende plaatsen langs de kust bekend, vooral in begraasde duingraslanden.

Hoe kweek je mestzwammen?

Het is heel gemakkelijk om thuis mestpaddestoelen te kweken. Verzamel een paar verse keutels en leg die op vochtig (kranten)papier in een schaal op jampot (zonder deksel) en zet die buiten in de tuin of op het balkon, zodanig dat de regen er niet in kan komen, maar sluit ze schaal of pot niet af. Bekijk elke dag even of je al iets ziet verschijnen, en probeer ook de opeenvolging van soorten te volgen. Vooral in het begin, is het handig om het oppervlak van de mest met een vergrootglas of loep af te zoeken, want vooral de schijfzwammetjes zijn soms heel klein en met het blote oog moeilijk te zien.

Vormingsactiviteiten over paddestoelen in dit najaar:

Donderdag 14 sep	Determinatieavond in het Groene Huis
Zondag 1 oktober	Excursie in Hengelhoeve en Kelchterhoeve
Donderdag 5 okt	Determinatieavond in het Groene Huis
Zondag 15 okt	Excursie op de Teut in Zonhoven
Donderdag 26 okt	Determinatieavond in het Groene Huis

>>>>>>>> Voor details: zie achterblad

Trektelling zaterdag 14 oktober 2006

Het bestuderen van vogeltrek is en blijft een boeiend fenomeen waarbij altijd iets te beleven valt en waarbij vooral in het najaar iets te zien is.

De vogeltrekperiode begint reeds in augustus (Wielewaal) en eindigt laat in november. De topperiode valt voor de meeste vogels (vink, graspieper, aalscholver, rietgors, buizerd) in oktober en duurt soms voor de meeste soorten slechts enkele dagen. Trektellen is specialistenwerk. De vogels worden vooral herkend op basis van het geluid dat ze tijdens de trek maken, pas nadien worden ze ook visueel gedetermineerd. De telling betreft enkel een kleine fractie van wat er

werkelijk overvliegt omdat de meeste trekvogels 's nachts vliegen. Daarnaast worden niet alle vogels opgemerkt, zeker niet deze die hoger dan 100 meter overvliegen.

Om van een echte "topdagtrek" te kunnen spreken, moeten de volgende factoren aanwezig zijn:

- Op een goede uitkijkplaats of langs een goede trekroute staan
- oostelijke wind van oost tot zuidzuidoost
- zonnig weer en een koude ochtend. Zonnig weer geeft thermiek (opstijgende warme lucht) waarvan vooral roofvogels profiteren.
- "een bus van het Zweedse Falsterbo". Drie tot vier dagen nadat er ter hoogte van het Zweedse plaatsje Falsterbo een zwerm vogels de Botnische Golf is overgestoken, kan je bij ons massa's zangvogels verwachten die op de hielen worden gezeten door evenveel roofvogels.

Onze excursie: De goeroe van de Limburgse vogelwaarnemers, Jan Gabriëls, wil ons vertrouwd maken met de trektellingen. Hij koos hiervoor de Maas als trekroute. Plaats is Herbricht bij Neerharen - Lanaken. Samenkomst 8 uur, einde 12 uur.

Attributen voor de trekteller

Welke Vogelgids?

Voor beginnende vogelaars die op zoek zijn naar een goede vogelgids is het een hele klus om uit het grote aanbod de meest bruikbare te kiezen. Om hen te helpen gingen we kijken op de website van Adri De Groot, een oud-journalist die op het internet een vogeldagboek bijhoudt (<http://www.vogeldagboek.nl>). Ieder kan zich hierop gratis abonneren en tevens genieten van de schitterende foto's die hij daar publiceert. Adri de Groot bespreekt ook alle nieuw verschenen veldgidsen. Met zijn toestemming mogen we deze gebruiken. We geven zijn commentaar op de veelgebruikte ANWB gids, die wij zelf ook als meest geschikte ervaren.

ANWB Vogelgids van Europa

4e herziene druk

Schrijvers

Lars Svensson en Peter J. Grant

Illustraties

Killian Mullarney en Dan Zetterström

Bewerking en vertaling

Arnoud B. van den Berg, Frank G. Rozendaal en André J. van Loon

Uitgave

ANWB, Den Haag
4e herziene druk 2005,
400 pagina's
13,5 x 19,5 cm, harde omslag
ISBN 90 18 02092 3
Prijs € 29,95

Bespreking

De 'Svensson' is de beste vogelgids van deze tijd. De ANWB Vogelgids van Europa is vooral zo goed door zijn gedetailleerde tekeningen van de verenkleed in alle seizoenen. Eerder schreef ik een recensie over de eerste drie drukken; die bespreking is nog volledig van toepassing want in de onlangs verschenen herdruk 2005 is nauwelijks iets veranderd.

Dat viel wat tegen na de aankondiging van een 'vierde herziene editie'. Onwillekeurig had ik aangenomen dat niet alleen de omslag zou worden vernieuwd, maar dat ook de inhoud zou worden geactualiseerd. Volgens de uitgever zijn echter slechts onopvallende wijzigingen aangebracht. Wat ik dan verwacht had? In elk geval aanpassing van de in 2003 pakweg dertig gewijzigde (wetenschappelijke) vogelnamen. Bovendien zijn er intussen nieuwe inzichten over bepaalde vogelsoorten. Van de beschrijving bij de zilvermeeuw 'In alle kleden poten roze' krijg ik spontaan een gele was voor mijn ogen...

Gehoopt had ik dat Engelse namen zouden zijn toegevoegd. In het veld ontmoet je steeds vaker buitenlandse vogelaars en met de Engelse namen communiceert het makkelijker. Verder is deze nieuwe uitgave niet in paperback verkrijgbaar, die harde omslag is in rug- en jaszak zwaarder en lastiger.

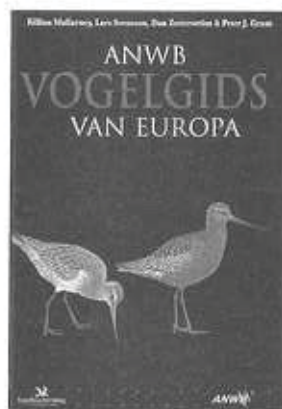
Een goede kleurendruk afleveren is bijzonder moeilijk. Op de vorige edities was de terechte kritiek dat sommige pagina's, met name van de uilen, te 'vet' gedrukt waren. Nu zijn alle kleuren afgezwakt wat veel afbeeldingen ten goede komt, alles oogt evenwichtiger. Andere vogels, zoals de gekraagde roodstaart maar er zijn er meer, hebben door de lichtere tinten iets van hun sprankelende kleuren moeten inleveren.

SAMENVATTING

De ANWB Vogelgids van Europa blijft het beste boek voor actieve vogelaars. In de vierde herziene druk zijn echter kansen op verbeteringen en vernieuwingen gemist. Bezit je de ANWB-Vogelgids al, dan hoef je deze nieuwe editie niet aan te schaffen. Over het geheel genomen komen de kleuren van de vogels wat beter tot hun recht.

2 mei 2005

©Adri de Groot, www.vogeldagboek.nl

Vlierbessen hoestsiroop.

Nodig:

- 1,5 Liter bessensap (pluk enkel goed rijpe bessen ver van het autoverkeer)
- 1 tas kandijsuiker bruin of wit
- 2 staven zwarte klis
- 2 borrels jenever van minstens 36°

Bereiding:

- Laat de klis minimum 3 uur in water smelten
- Voor het bessensap te maken maak was je de bessen eerst en rist ze af met een vork
- Verwarm de bessen tot 60°
- Maak ze klein met een stamper en laat ze uitlekken
- Zet het sap op het vuur en voeg de suiker toe
- Voeg de klis toe en laat goed doorkoken
- Voeg de jenever toe
- In donkere flessen bewaren

Gebruik:

- Volwassenen 4 soeplepels per dag
- Kinderen 4 koffielepels per dag

Lessenrooster van de cursus natuurgids 2006

Het laatste deel van de cursus is aangebroken. Zoals steeds kunnen gediplomeerden van de vorige jaren vrij een les of excursie bijwonen om hun kennis weer op te frissen.

Cursus donderdag	Cursus zaterdag	Activiteit	Lesgever
21 sep		Excursie: landschappen – heide 9h15: Slagmolen Genk	Willy Peumans Rik Libot
	23 sep	Les insecten	Luc Crèvecoeur
28 sep	30 sep	Les paddestoelen	Jean Vangrinsven
5 okt	7 okt	Les biotopen: Heide - bos	Roger Schoebben
12 okt	28 okt	Les milieubeleid 1	Daniël Jacobs
19 okt	14 okt	Excursie: herfst in het bos 9h00 parking 2 Domein Bokrijk	Marc Meert
26 okt	21 okt	Les: erfelijkheid en evolutie	Johan Geusens
2 nov	4 nov	Les milieubeleid 2	Guido Huygens
9 nov	11 nov	Les: Engagement van de natuurgids Inleveren eindwerk	Leo Thomassen
23 nov	25 nov	Evaluatiegesprek	
2 dec	2 dec	Slotzitting - diplomering	

Het jaarboek van Likona is niet een gewoon jaarboek als zijn 14 voorgangers, maar een themanummer, geheel gewijd aan het dit jaar geopende nationale park "Hoge Kempen". De bedoeling was om een inventarisatie op te maken van wat dit nationale park te bieden heeft op natuurgebied.

In een eerste bijdrage wordt geschetst hoe men vanuit het besef van de hoge natuurwaarde van de Kempen sinds het begin van vorige eeuw, gekomen is tot de oprichting van het Nationale Park. Wat er m.i. ontbreekt, is een valabele verklaring waarom het park tot zijn huidige grenzen beperkt is. Waarom komen de grenzen van het NP niet overeen met deze van het Regionale Landschap Kempen Maasland? Waarom behoren de uitgestrekte bossen en duinen van Opglabbeek, Meeuwen, Maaseik en Genk niet tot het Park? Het heeft ongetwijfeld te maken met de inzet en de medewerking van de betrokken gemeenten, maar het lijkt nu zo een 'geamputeerd' Park.

Dit heeft uiteraard niets met de inhoud van het boek te maken, dat overigens een uitgebreide staalkaart geeft van wat de natuuronderzoeker in de Kempen kan aantreffen. En onderzocht is er heel wat: voornamelijk de ongewervelden komen uitgebreid aan bod: sprinkhanen, libellen, vlinders, mieren en kevers zijn geïnventariseerd en geven aan dat het Nationale Park een van de toplocaties is voor deze soorten. De studie van de plantenwerkgroep bewijst dat de Kempen niet synoniem zijn met schraal en oninteressant. Zij spreken zelfs van de "Glanzende parels van de Hoge Kempen".

De geologische bijdrage is zoals steeds degelijk wetenschappelijk, deze over de vogels boeiend en het artikel over de herpetofauna verhelderend. Het artikel over de beekprik riep herinneringen op aan onze jeugd als we deze aaltjes plukten van het beton van de sluizen in de AA-beek. De bijdrage met de inventarisatie van de vogels laat de beste indruk na, mede omdat het artikel verlucht is met schitterende foto's van de betreurde Bert Lehaen.

Er valt inderdaad, ondanks het schrale en onvruchtbare imago, nog veel te zien en te beluisteren in de Hoge Kempen.

Een overzicht van wat het Park te bieden heeft op het vlak van zoogdieren, zoekt men vergeefs in deze uitgave. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het ontbreken van een zoogdierenwerkgroep bij Likona, maar het laat toch een zekere leemte na.

Voor de rest is het zoals elk jaar een schitterende uitgave, verlucht met vele goede foto's. Misschien was het boek wat leesbaarder indien het gekozen lettertype één punt groter zou zijn. Overigens vraag ik me nog steeds af waarom soortnamen (merel, gladde slang ...) nog steeds met een hoofdletter worden geschreven. Een betere taalcorrecte oplossing om ze te kenmerken zou een *cursieve* schrijfwijze zijn.

Zoals jaarlijks bevat ook deze editie van het jaarboek nog een bespreking van meer dan tachtig publicaties van het afgelopen jaar over de meest uiteenlopende aspecten van natuurstudie in Limburg en ook de verslagen van de verschillende werkgroepen.

Je kan het jaarboek bestellen door € 10 over te schrijven op rekeningnummer 000-0400447-31 van het Provinciaal Natuurcentrum, Ontvangsten, Domein Bokrijk, 3600 Genk met de vermelding 'LIKONA Jaarboek 2005'.

De vorige jaarboeken zijn nog in voorraad voor wie zijn/haar reeks wil vervolledigen.

Bestellen:

LIKONA-
secretariaat
Provinciaal
Natuurcentrum,
Het Groene Huis
Domein Bokrijk,
BE-3600 Genk
tel. 011 26 54 62,
fax 011 26 54 55
e-mail:
likona@limburg.be
e

Op **zaterdag 18 november 2006** gaat in de Universiteit Hasselt de derde contactdag door van LIMNET, het Limburgs Natuur- en Milieueducatief Netwerk in samenwerking met de Vakgroep Biologie. Op deze trefdag ontmoeten alle mensen die in Limburg op één of andere manier bezig zijn met natuur-, milieu- en duurzaamheidseducatie elkaar: natuurgidsen, medewerkers van natuurcentra, (aspirant-) leerkrachten, milieu- en duurzaamheidsambtenaren en mensen uit diverse sociale werkvelden. Bedoeling is om bestaande en nieuwe educatieve projecten bekend te maken, en nieuwe ideeën en trends in de milieueducatieve sector te lanceren.

Op de contactdag lopen een aantal parallele workshops:

- voor het onderwijs (kleuter-, lager en secundair onderwijs): aandacht voor Milieuzorg Op School (MOS) en nieuwe buitenprojecten
- voor recreanten (fietsers, wandelaars): hoe kunnen we deze mensen, die graag in de natuur vertoeven, op een laagdrempelige en verrassende manier bereiken met 'educatie'?
- voor minder voor de hand liggende groepen, zoals allochtonen, maatschappelijk kwetsbare groepen, andersvaliden...: hoe kunnen we ook deze groepen betrekken bij het natuur- en milieugebeuren?

Er gaat op deze contactdag dus veel aandacht naar het verruimen van de milieueducatie naar maatschappelijke groepen die momenteel nog te weinig bereikt worden.

Tijdens de middagpauze loopt er een beurs waarin het bestaande educatieve aanbod wordt gepresenteerd en nieuw projecten worden gedemonstreerd.

In de namiddag vindt er een debat plaats over de 'ecologische voetafdruk' (de impact van onze persoonlijke levenswijze op het milieu) en de bruikbaarheid van dit begrip voor de educatie. Sprekers zijn: VODO (Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling) en auteur en TV-journalist Dirk Barrez.

Het programma van de contactdag ziet er in het kort als volgt uit:

- ✓ 09.30 uur: onthaal
- ✓ 10.00 uur: eerste reeks workshops
- ✓ 11.00 uur: tweede reeks workshops
- ✓ 12.00 uur: beurs en middageten
- ✓ 14.00 uur: plenum met debat over 'De ecologische voetafdruk'
- ✓ 15.30 uur: afsluitend drankje

De actuele invulling van het programma kan u volgen op onze website: www.limburg.be/limnet/
U kunt vanaf augustus hierop ook elektronisch inschrijven.

Voor meer info, contacteer:

Johan Geusens

Het Groene Huis Domein Bokrijk 3600 Genk

tel.: 011 26 54 63

Natuurkalender 2006

De nieuwe natuurkalender voor de tweede helft van 2006 is weer klaar. U vindt hier een uitgebreid aanbod aan geleide natuurwandelingen, excursies, cursussen en voordrachten die, verspreid over Limburg, doorgaan. De meeste activiteiten zijn voor iedereen toegankelijk, andere zijn bedoeld voor een meer gespecialiseerd publiek (paddenstoelen, insecten, vogels, planten...).

De natuurkalender wordt uitgegeven door het Provinciaal Natuurcentrum. Hij werd samengesteld door de Werkgroep Limburgse Natuurgidsen

De natuurkalender is te vinden in de Limburgse bibliotheken, diensten van toerisme en natuurcentra. Hij is kan gratis aangevraagd worden bij het PNC Bokrijk: www.limburg.be/limnet

Gezond eten en drinken bij Plinius de Oudere (2)

Diederik van Coillie

Diederik van Coillie, lic. klassieke filologie, zocht in de klassieke geschriften, voornamelijk bij Plinius de Oudere, hoe de Romeinen omgingen met eten en drinken, met het gebruiken van planten en dieren in de geneeskunde en met het bereiden van voedsel. Het 37-delige 'Naturalis Historia' uit het jaar 77, bevat een schat aan informatie.

Gaius Plinius Secundus maior, meestal Plinius de oudere genoemd, was naast politicus, soldaat, en advocaat ook een zeer productief schrijver. Hij werd geboren te Como rond 23 na Chr. en kwam om het leven in de buurt van Stabiae tijdens de uitbarsting van de Vesuvius, op 24 augustus 79

Voor zijn opleiding kwam Plinius al vroeg naar Rome. Als jonge officier diende hij onder Corbulo. Later was hij keizerlijk procurator in verschillende gebieden (Germania, Gallia Narbonensis, Gallia Belgica en Africa) en ten slotte werd hij, als vertrouweling en adviseur van keizer Vespasianus, commandant van het vlooteskader te Misenum in de baai van Napels.

Hij had een enorme leergierigheid en kennis op allerlei gebied: zowel astronomie, geografie, antropologie en kunst als dierkunde en plantkunde. Hij was wat men een 'homo universalis' noemt. Plinius werd het slachtoffer van zijn eigen wetenschappelijke belangstelling en zijn plichtsbetrachting: hij kwam om door verstikking (hij leed aan astma) tijdens de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.Chr., toen hij zich naar het terrein van de ramp had begeven, niet alleen voor waarnemingen, maar ook met het oog op de evacuatie van geïsoleerde villabewoners. De omstandigheden van zijn dood én van de uitbarsting werden uitvoerig beschreven door zijn neef Plinius de Jongere. (Bron: Wikipedia)

Wie een uitgebreide bespreking van 'Naturalis Historia' de Oudere wil: zie <http://users.telenet.be/herman.lauvrys/plinius.htm#geschetst> van Prof. R. Duthoy (Universiteit Gent)

Het artikel van Diederik van Coillie gaat verder met het hoofdstuk 'planten'

Planten

Essenbladeren zijn heilzaam tegen slangengif. Slangen wagen zich niet eens in de schaduw van een es. Essenbladeren zijn giftig voor lastdieren, maar voor herkauwers onschadelijk. De zaden van de es zijn goed bij lever- en lendenpijn, trekken het water uit de huid van een waterzuchtige en helpen ook tegen zwaarlijvigheid.

Mensen die door een bij werden gestoken, moeten als tegengif het sap van kaasjeskruid of van klimop drinken. Klimop kent verder zeer tegenstrijdige medicinale toepassingen: de plant verstoort enigszins de geest, maar heldert hem ook weer op, als men teveel heeft gedronken.

Venkel is goed voor het gezichtsvermogen en voor het afweren van boze geesten. Hij werd geteeld om zijn aromatische vruchten en zijn sappige, eetbare scheuten. Plinius stelde zoveel vertrouwen in de geneeskrachtige eigenschappen van venkel, dat hij niet

minder dan 22 recepten geeft die erop gebaseerd zijn.

Knoflook dient als tegengif bij de giftige beten van spitsmuizen, honden en slangen, en tegen het gif van de monnikskap en het bilzekruid. Het is een doeltreffend middel om tandpijn te verzachten, rechtstreeks op de zieke tand geplaatst of geweekt in azijn. Het kan worden gebruikt bij de behandeling van astma, als hoestwerend middel en om darmparasieten te verdrijven. Vermengd met verse fijngestampde korianderzaadjes in een glas wijn werkt het als een afrodisiacum. Maar overmatig gebruik van knoflook kan het gezichtsvermogen verzwakken, winderigheid veroorzaken, de maag belasten en dorst veroorzaken.

i

Sint-janskruid bood bescherming tegen heksen en tegen de duivel. Men gebruikte het ook om gal en urine uit te drijven, om de menstruatie op te wekken, om jicht en ischias te genezen, bij ziekten met een teveel aan flegma (slijm) of aan gal, en bij het

helen van wonden en het stoppen van bloedingen.

Olie van *walnoten* werd gebruikt tegen schurft en werd bij hardhorigheid in de oren gegoten. Toch, werden de noten vaak als schadelijk voor mensen gezien, vooral voor de maag. Maar ze werden wel weer als een antgift gebruikt.

Men droogde de wortelstok van de witte *waterlelie* en maakte er een poeder van, dat zou helpen tegen een overmatig seksueel verlangen. Volgens Plinius zou het regelmatig innemen van de wortel van deze plant iedere man tot een eunuch maken.

Wijnruit werd vooral gebruikt als tegengif. Men moest het bv. innemen wanneer men giftige paddenstoelen had gegeten, of bij een slangenbeet. Wie naar een dineetje ging en verwachtte door monnikskap te worden vergiftigd, nam wat wijnruit in. Men goot het sap van de wijnruit in de oren bij infecties. Wijnruit werd beschouwd als een middel om bederf tegen te gaan en vlooien en andere lastige insecten te bestrijden. Men at wijnruit om zich te beschermen tegen het boze oog, maar ook ter bescherming tegen weerwolven en alle mogelijke ziekten. Een mengsel van wijnruit en rozenolie diende als deodorant.

Volgens Plinius zijn het de vogels en de andere dieren die de mens laten zien welke planten goed zijn voor zijn gezondheid. De dieren zoeken zelf de geneeskrachtige kruiden op. Ze nemen wat voor hen heilzaam is en mijden de rest. Laten wij hetzelfde doen, zegt Plinius, en laten we trachten de planten op te sporen die ons zieke gestel beter maken. Men geloofde ook dat elke plant op een menselijk orgaan lijkt, en dus geschikt is voor de behandeling van aandoeningen van dat bepaalde orgaan. Wat de vorm van het hoofd heeft, is goed voor het hoofd. En als je over aambeien wrijft met uien, drogen ze uit!

We kunnen besluiten dat er bij Plinius veel meer interessante - en misschien nog bruikbare informatie te vinden is over de geneeskrachtige eigenschappen van de planten, dan wel over hun smaak, om van hun voedingswaarde nog maar te zwijgen. Veel van wat hij vertelt hoort veeleer thuis in de plantlore dan in de plantkunde.

Dieren

Dat geldt evenzeer voor wat hij over de dieren meedeelt. Plinius beschrijft een aantal dieren, waarvan het bestaan mag worden betwijfeld: de *eenhoorn*, de *hippocentaur*

(die hij zelf zou hebben gezien), de *mantichora*, de *pegasus*. Andere dieren hebben geneeskrachtige eigenschappen. Melaatsheid kon bv. worden genezen door het gezicht van de zieke in te wrijven met de as van een verbrande *mol*, vermengd met eiwit. Mollenbloed laat opnieuw haar groeien op een kaal hoofd.

Plinius geeft het volgende recept om haarpijn te genezen. Onthoofd een levende kanarie, maak een kleine insnijding bij het borstbeen en prop er je vinger in, verhit vervolgens de olie, smijt het - ondertussen dode - kanariepietje in de pruttelende olie en werk het geheel af met een snuifje zout en peper. Warm opdienen.

Bijzonder veel aandacht besteedt hij aan het opsommen van middeltjes tegen slangen- en/of schorpioenenbeten. In zijn tijd werd algemeen aangenomen dat de ingewanden' van een slang zelf' een probaat geneesmiddel waren tegen slangenbeten. Is dit niet precies wat wij tegenwoordig homeopathie noemen? Wie eens een gekookte slangenlever had gegeten, werd nadien nooit meer door een slang gebeten. De rook van de verbrandende veren van een gier jaagt slangen weg. Wie het hart van een gier bij zich draagt, is beschermd tegen de aanvallen van slangen. Schorpioenen beten kunnen doeltreffend worden behandeld door met een vrouw gemeenschap te hebben. Maar Plinius waarschuwt er wel voor dat deze therapie schadelijk is voor de vrouw. Mannelijk zaad zonder meer kan ook volstaan. Slangenbeten worden ook bestreden door urine, liefst die van de gebetene zelf, vermengd met as, op! de wonde aan te brengen (of in te nemen). Tegen het speeksel van een bepaalde soort cobra was vooral urine van kinderen die nog niet in de puberteit waren effectief.

Zo kunnen we nog een hele tijd doorgaan. Er volgt een indrukwekkende opsomming van dieren, onderdelen van dieren en producten ervan, waaronder excrementen en urine de meest voorkomende zijn. Een kleine bloemlezing: een testikel van een nijlpaard; rauwe geitenmelk; geitenurine met zeelookazijn; geitenkaas met majoraan; niervet van een geit, vermengd met was; in azijn gekookte geitenmest, of de as van verse mest in wijn gekookt; de opengesneden maag van een geslachte geit (als een pleister op de wond aan te brengen - waarbij het helemaal niet nodig werd gevonden de daarin aanwezige troep eerst te verwijderen); het 'ontsmetten' van de wond met het verse vlees van een jonge geit

waarvan de haren niet zijn verwijderd; in wijn gekookte verse schapenmest; doormidden gehakte muizen en ratten; de kop van een adder, op de gebeten plaats te houden (de therapeutische adder hoefde niet dezelfde te zijn als het beest "dat de beet had veroorzaakt"); het losgescheurde vlees van kippen; kippenhersens; het vlees van een duif of van een zwaluw; de verbrande poot van een uil, samen met wat loodkruid; de as van verbrande kippenmest; de lever van een python; de scorpioen die de beet heeft veroorzaakt (de scorpioen kon men desgewenst roosteren en in het eten doen of met wijn opdrinken); een kiezelsteen, op de wond te drukken met de kant die op de grond heeft gelegen; fijngestampde regenwormen; zout, vermengd met oregano, honing en hysop of met oregano en cederhars of pek of honing; bevergeil vermengd met wijn en wijnruit; soda, vermengd met wagensmeer en daaraan toegevoegd azijn en hars; bloed van een landschildpad; urine van een schildpad; het rauwe of gekookte vlees van een rivierslak.

Deze 'farmacologische' ingrediënten moeten nu eens rauw worden gebruikt, dan weer gekookt, of rottend gemengd worden met andere ingrediënten; niet zelden moeten ze uit levende dieren worden verwijderd. Of de dieren zelf moeten levend worden gekookt, gebraden of verpulverd. Soms is het onduidelijk of een 'geneesmiddel' moet worden ingenomen dan wel uitwendig toegepast. Maar er zijn gevallen waarbij uitdrukkelijk vermeld staat dat het middel dient ingenomen, en daar zijn zeer onsmakelijke zaken bij. Plinius had met het opsommen van deze voorschriften nochtans volstrekt integere bedoelingen. Hij was er zich van bewust dat hij het risico loopt walging te veroorzaken, maar hij was

vastbesloten niet naar populariteit te streven en vooral het nut voor het menselijk leven voor ogen te houden. Hij spande zich in om na zorgvuldig onderzoek alleen algemeen aanvaarde inzichten te presenteren. Dat zegt behalve over hem dus ook veel over de rest van de toenmalige beschaafde wereld. Ondanks al zijn goede bedoelingen is de lektuur van zijn recepten ruim voldoende om met Obelix te verzuchten: "Rare jongens, die Romeinen." Geen wonder dat men later letterlijk pillen is gaan vergulden om de afschuwelijke smaak of geur van de medicijnen te camoufleren.

In een Romeins apotheekkastje stonden heel wat brouwsels waarvan de ingrediënten niet alleen wonderlijk maar ook totaal inefficiënt waren. Plinius vermeldt een product tegen kaalheid, waarvan muizendrek een van de ingrediënten was. Maar zelf was hij zo kaal als een knikker. De Romeinen hadden overigens geen flauw idee van de juiste functie van de verschillende organen. Zo beschouwden ze bv. de milt als de zetel van de lach, de lever als de zetel van de liefde en het hart als de zetel van de intelligentie. Maar de grens tussen kwakzalverij en geneeskunde - zoals die tussen geloof en bijgeloof - is ook nu nog niet duidelijk te trekken.

Het gezegde 'Je bent wat je eet' werd in de Oudheid toegepast op planten en dieren. Bijen die bv. hun nectar hebben gehaald uit bloemen die seksueel verlangen kunnen opwekken, zoals de jasmijn, produceren een honing met dezelfde eigenschappen. Zo had de honing van de Hymettusberg een reputatie als afrodisiacum: de genoemde berg staat immers vol marjolein en mirt, lievelingsplanten van Aphrodite.

(vervolgt)

Pliniaanse oneliners en gevatte uitspraken (een selectie) *Bron: Prof. R. Duthoy*

- *Zodra gezondheidsvoorschriften begrepen worden, heeft men er minder vertrouwen in (29:17).*
- *De dokters leren van de gevaren die wij lopen en doen experimenten waarvoor wij met ons leven betalen (29:18).*
- *Alleen een arts gaat geheel vrijuit wanneer hij een mens heeft gedood (29:18).*
- *Als er een menigte doktoren in de buurt is wordt het speuren naar kruiden verwaarloosd (25:16).*
- *De meeste last ondervindt de mens van zijn maag. Het merendeel der stervelingen leeft om hem tevreden te stellen... en niemand komt tot de vaststelling van zijn minderwaardigheid op grond van het stinkend eindproduct (26:43).*

Toelichting op de tekening:

1. Bij de Maaspoort lag een haven en een brug over de Maas.

1 b. Oude Maasloop.

2. Het fort (Schansberg) aan de Roosterense zijde van de Maas diende als bruggenhoofd om Maas en stad extra te beschermen. 3. De stadspoort aan de weg naar Roermond had de toepasselijke benaming van Roermonderpoort. Deze fungeerde ook als verbindingsweg in de Napoleonsbaan ofwel de Rijksweg tussen Maastricht en Venlo.

4. De parochiekerk van Maaseik.

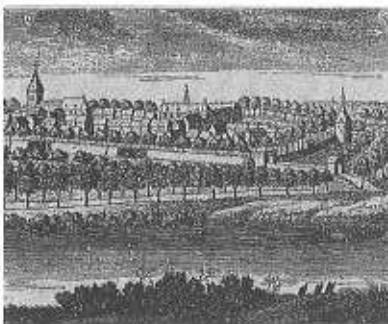
5. Zoals in vele steden lag het marktplein en het stadhuis op het kruispunt der wegen.

6. De oude weg naar het zuiden liep via de Maastrichterpoort en Eelen naar de Heerbaan.

7. Aan de westzijde lag de Bospoort nabij de eerdere grafelijke burcht. Deze lag op het hogere terrein langs de Heerbaan (8).

9. verwijst naar de Napoleonsbaan.

Het vroegere raadhuis op de markt fungeerde als plaatselijk gerechtshof, lakenhal, tolhuis en waag (boter en graan). Een dergelijke combinatie van stadhuis/ commercieel centrum deed zich ook voor in Sittard en Hasselt. Tijdens de 80-jarige oorlog vond er op grote schaal fraude plaats aangezien particulieren en handelaars misbruik maakten van de schaarste om woekerprijzen te vragen voor producten. Deze oorlog tussen de Nederlanden en Spanje speelde zich af van 1568 tot 1648. In 1771 brak de veepest uit en in 1772 kwam Maaseik in opstand tegen de voedselschaarste als gevolg van veepest en een tekort aan landbouwproducten.

Bij de stadsbrand van 1684 vielen de vele houten vakwerkhuisen in het stadje ten prooi aan de vlammen. Door de herbouw van de stad ontstond rond 1700 met

name rond de markt een bijzondere eenheid van herenhuizen in de stijl van de Maaslandse renaissance. Dit monumentaal stadsgezicht is op de grote vierkante markt behouden. Rond de markt staat een dubbele rij van lindebomen en op de vier hoeken heeft men de stadspompen bewaard. Midden op de markt verheffen zich de standbeelden van de gebroeders Van Eyck. Dat zijn beroemde schilders die ca. 1400 hier in Maaseik opgroeiden. Aan de

mooie oude huizen kun je de vroegere welvaart van dit handelsstadje aflezen. Maaseik is momenteel het meest noordelijke stadje van de Belgische provincie Limburg waarbij ik mag zeggen dat haar marktplein behoort tot de mooiste en gezelligste van de beide Limburgen en de Kempen.

Een punt van kritiek wil ik niet onvermeld laten en dat zijn de gladde stoepen in het stadscentrum; bij vorst of regen kun je snel uitglijden en in het gips terechtkomen.

Als u goed rondkijkt zult u aan de westzijde nog een deel van de stadswal tegenkomen. De aarden heuvel begroeid met lindebomen en een stenen wal van een oud klooster lijkt verdomd veel op de Sittardse stadswal. Sittard ligt weliswaar in de buurt doch behoorde destijds tot het hertogdom Gulik.

Romeinse baan

De Romeinse heirbaan is nog steeds grotendeels in het Maasland als verharde weg te volgen en snijdt regelmatig de Rijksweg (Napoleons baan). Slechts ten westen van Maaseik verdwijnt de Romeinse baan onder de grond van de akkers en wordt door de boeren pas teruggevonden wanneer zij de kiezels bovenploegen en omdat de gewassen daar slechter groeien. De Nijmeegse baan liep met een grote boog om het huidige Maaseik heen i.v.m. overstromingsgevaar en de aanwezigheid van een oude Maasarm. De Romeinse ingenieurs kozen bewust voor een route over het middenteras tussen het hoge Kempische plateau en het lage, brede Maasdal. Aldeneik zou in het verleden ook niet overstromingsvrij geweest zijn aangezien het in het lage Maasdal gelegen was.

Bronnen

1. Het boek van Pater Welters over Limburgse legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen, deel 2 van ca. 1880, heruitgave 1982.
2. De Maaslandgids (1997).
3. Maaseik in de Middeleeuwen (1983).
4. Het Graafschap Loon (1968).
5. Diverse jaarboeken van het Belgische historische blad "Limburg".

Hary Van Aken

Klimmen/Voerendaal

Tel (NL) 045-4052524

e-mail: h.vanaken@tiscali.nl

Reacties zijn van harte welkom.

Vormingsactiviteiten van de Limburgse Natuurguiden VZW i.s.m. LIKONA

	Onderwerp	Datum 2005	Uur	Activiteit	Gids / Begeleider	LIKONA i.s.m.	Plaats	Plaats van Afspraak
14	Planten	14 08 05	09h00 - 12h00	Excursie	Luc Vanoppen	Planten werkgroep	Terril Zolder	09h00 Parking Terril
15	Water- en moerasplanten	03 09 05	09h00 - 12h00	Excursie	Bert Berten	Planten werkgroep	Het Wijk	09h00 Groene Huis
16	Stroomdalplanten	11 09 05	09h00 - 12h00	Excursie	Marcel Bex	Planten werkgroep	De Groeskens	09h00 Parking De Wissen
17	Paddestoelen	17 07 05	09h00 - 12h00	Excursie	Gut Tilkin	Mycolim	Hengelhof	09h00 Parking Hengelhof Houthalen
18	Paddestoelen	28 08 05	19h30 - 22h30	Determinatieavond		Mycolim	Bokrijk	19h30 Groene Huis
19	Paddestoelen	10 09 05	09h00 - 12h00 ----- 13h30 - 16h30	Excursie	Roger Nijssen ----- Ronny Boeykens	Mycolim	De Kevie Tongeren ----- Hafmanpark Bilzen	9h00 Station Tongeren ----- Sporthal De Kimpel Bilzen
20	Paddestoelen	15 09 05	19h30 - 22h30	Determinatieavond		Mycolim	Bokrijk	19h30 Groene Huis
21	Paddestoelen	17 09 05	09h00 - 12h00 ----- 13h30 - 16h30	Excursie	Luc Lenaerts Hugo Vanderlinden	Mycolim	Hoefaert Eigenbilzen ----- Munsterbos Munsterbilzen	9h00 Parking Hoefaert ----- 13h30 Kerk Munsterbilzen
22	Paddestoelen	25 09 05	09h00 - 12h00 ----- 13h30 - 16h30	Excursie	Ronny Boeykens Hugo Vanderlinden	Mycolim	Nietelbroeken Diepenbeek ----- Zammelen	9h00 Carpool Diepenbeek ----- 13h30 Kerk Zammelen
23	Paddestoelen	29 09 05	19h30 - 22h30	Determinatieavond		Mycolim	Bokrijk	19h30 Groene Huis
24	Paddestoelen	02 10 05	09h00 - 12h00 *****	Excursie	Gut Tilkin	Mycolim	De Teut Zonhoven	9h00 parking Holsteenhoeve Zonhoven
25	Paddestoelen	08 10 05	09h00 - 12h00 ----- 13h30 - 16h30	Excursie	Jan Cornelis	Mycolim	domein Hengelhof ----- Kelchterhof	9h00 parking Hengelhof ----- 13h30 Hoeve Jan Kelchterhof

***** Ter plaatse afspraak voor eventuele namiddagexcursie

Vormingscursussen 2006 van de Limburgse Natuurgidsen VZW i.s.m. LIKONA

Onderwerp	Datum 2006	Uur	Activiteit	Begeleider	Werkgroep	Plaats	Plaats afspraak
Vissen	Zondag 24/09/2006	9h-12h	Determinatie	Jos Eykens	Vissenwerkgroep	De Maten Genk	9h00 Parking Slagmolen
Paddenstoelen	Zondag 1/10/2006	9h-16h30	Inventarisatie excursie	Jan Cornelis		Hengelhof (voormiddag) Kelchterhof (Namiddag)	9h00 Congresgebouw Hengelhof
Paddenstoelen	Donderdag 5/10/2006	19h30- 22h	Determinatieavond	Richard Pawlowski	Mycolim	Groene Huis	19h30 Bokrijk
Vogels	Zaterdag 14/10/2006	8-12 u	Trektelling	Jan Gabriëls	Vogelwerkgroep	Maas	8h00 Herbricht Neerharen
Paddenstoelen	Zondag 15/10/2006	9-12 u	Inventarisatie excursie	Gut Tilkin	Mycolim	Teut Zonhoven	9h00 Parking Holsteenhoeve
Paddenstoelen	Donderdag 26/10/2006	19h30- 22h	Determinatieavond	Ronny Boeykens	Mycolim	Groene Huis	19h30 Bokrijk

Opgelet: Let op de dagen dat de activiteit plaatsvindt. De determinatieavonden vinden plaats op donderdag, de vogelexcursies op zaterdag, de overige op zondag. De dagexcursies duren een halve dag, behalve deze van zondag 1 oktober.

